

**Доба постів і карнавалів. Як
жили, пили і кохалися у
середньовіччі**

КУПИТИ

Чорна смерть. Хрестові походи. Бідність. Голод. Холод. Середні віки, пані та панове.

Середньовіччя таке далеке від нас, що, почувши згадку про цей період часу, ми продовжуємо малювати в голові ту картинку, яку побачили колись у кількох поганих фільмах. Та чи справді середні віки були такими жахливими? Історикиня Стефанія Демчук, стверджує, що ні, середньовіччя не було ані темним, ані диким. У своїй книжці авторка розповідає, як усе відбувалося насправді: що їли та пили люди, як виховували дітей, чого боялися і як святкували.

Хто ж назвав середньовіччя темними віками? Чи насправді діти пили алкоголь і про що йшлося у тогочасних виховних трактатах? У чому люди зізнавалися на сповіді? Чим лікувалися і як виглядала тодішня депіляція?

Усе це, а також дієти, навчальний процес у школах і навіть бійки між студентами й містянами описує історикиня у своїй книжці. Стефанія оживляє людей середньовіччя, розповідаючи про цей час без міфів і табу.

Стефанія Демчук

ДОБА ПОСТІВ І КАРНА- ВАЛІВ

*Як жили, пили і кохалися
у середньовіччі*

віхблa

Стефанія Демчук

ДОБА ПОСТІВ І КАРНАВАЛІВ

*Як жили, пили
і кохалися у середньовіччі*

віхрла

Київ · 2023

УДК 304.3“653”

ДЗ1

Демчук Стефанія

Доба постів і карнавалів. Як жили, пили і кохалися у середньовіччі / Стефанія Демчук. — К.: Віхола, 2023. — 336 с. — (Серія «Життя»).

ISBN 978-617-8257-51-4

Чорна смерть. Хрестові походи. Бідність. Голод. Холод. Середні віки, пані та панове.

Середньовіччя таке далеке від нас, що, почувши згадку про цей період часу, ми продовжуємо малювати в голові ту картинку, яку побачили колись у кількох поганих фільмах. Та чи справді середні віки були такими жахливими? Історикиня Стефанія Демчук стверджує, що ні, середньовіччя не було ані темним, ані диким. У своїй книжці авторка розповідає, як усе відбувалося насправді: що їли та пили люди, як виховували дітей, чого боялися і як святкували.

Хто ж назвав середньовіччя темними віками? Чи насправді діти пили алкоголь і про що йшлося у тогочасних виховних трактатах? У чому люди зізнавалися на сповіді? Чим лікувалися і як виглядала тодішня депіляція?

Усе це, а також дієти, навчальний процес у школах і навіть бійки між студентами й містянами описує історикиня у своїй книжці. Стефанія оживляє людей середньовіччя, розповідаючи про цей час без міфів і табу.

Усі права застережено. Будь-яку частину цього видання в будь-якій формі та будь-яким способом без письмової згоди видавництва і правовласників відтворювати заборонено.

© Стефанія Демчук, 2023

© Оксана Гаджій, Богдан Стрільчик, обкладинка, 2023

© ТОВ «Віхола», виключна ліцензія на видання, оригінал-макет, 2023

Відгуки про книжку

Милися в ті часи кілька разів на рік і страшенно смерділи. Міською вулицею страшно було йти — на голову могли вилити помиї або нечистоти. Кохалися тільки для продовження роду. Більшість з нас десь так у підлітковому віці чула або читала щось подібне про середньовічну Європу, і відтоді образ страшної, огидної та незатишної доби в наших головах прийшов на зміну дитячим уявленням про «часи лицарів і прекрасних дам». Ще й Жадан, якого авторка цитує в епіграфі, підказує, що з культурного життя тоді мали хіба що хресну ходу :)

Стефанія Демчук у цій книжці виступає трохи адвокаткою середніх віків, трохи слідчою, яка зібрала товстезні томи доказів, і присяжною, яка споглядає відсторонено, але не відмовляється повністю від власних суб'єктивних оцінок. Останнє для мене — радше плюс, ніж мінус: рефлексії авторки, згадки персонального досвіду додають відчуття діалогу із середньовіччям.

Розповідь побудована за цілком логічним і доречним для цієї теми принципом: від народження людини до її смерті. Замість вступу в кожному розділі — тематична середньовічна мініатюра або картина з коментарями. Мистецтва в книжці взагалі багато — Стефанія, зрештою, спеціалізується на ньому як дослідниця. Тут могло бути трохи читацьких нарікань на чорно-білі ілюстрації, але у XXI столітті проблема вирішується пошуком потрібної картинки в мережі — розглядай скільки завгодно.

Для того щоб масовому читачеві не стало нудно, тема потребує періодичного додавання «перцю». Тут він є, згадати хоча б опис секс-іграшки XV століття або шокуючу сцену з мертвими тілами, що пливуть паризькою вулицею після того, як цвинтар розмило. Але «спеціями» авторка не зловживає (на відміну від середньовічних кухарів).

Європейці повсякденність середньовіччя вивчають доволі давно й написали чимало (не пам'ятаю, чи перекладалися їхні праці українською). В Україні це, здається, перша така праця. Доботно написана людиною «в темі» та цікава, сподіваюся, не лише шанувальникам епохи.

Едуард Андрющенко, історик, головний редактор Youtube-каналу WAS

Книжка, що ви її тримаєте в руках, по праву є новим словом у сегменті україномовного non-fiction. На хвилі масової популярності середньовічної тематики (чого лише вартує фан-база «Гри престолів») суттєво не вистачає якісних наукових і науково-популярних праць з медієвістики, тому поява професійного дослідження з питань історії середньовічного повсякдення абсолютно на часі.

Авторка — дослідниця середньовічної і ранньомодерної культури, наукова блогерка Стефанія Демчук, кандидатка історичних наук, асистентка кафедри історії мистецтв історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, запрошена наукова дослідниця Університету Масарика (Брно, Республіка Чехія), вже відома українському читачеві завдяки своїй праці «Від бобра до фазана: їжа західноєвропейського Середньовіччя» (2021), що здобула популярність на ринку української публіцистики. Нова її робота — «Доба постів і карнавалів: як жили, пили і кохалися у середньовіччі» — знайомить вітчизняного читача із «середньовічною людиною», з одного боку, такою далекою від нас та не схожою на нас, яка думає, говорить, мріє і діє не так, як ми, або не зовсім так, як ми, а з іншого боку, є насправді дуже схожою на сучасних людей, з тими самими проблемами, переживаннями, викликами та їх рішеннями; ця «середньовічна людина» так само, як і ми, народжується й народжує, грає в ігри, навчається, кохає, хворіє, їсть і п'є, святкує та відпочиває й відходить у засвіти.

Структура книжки відсилає нас до структури людського життя — від народження до смерті. Перший розділ присвячений дитинству: якої дієти дотримувалися вагітні та як годували немовлят, якими іграшками та в які ігри грали діти, як виховували середньовічних дітей? Авторка відповідає на ці та інші запитання, розвіюючи популярний міф про «відсутність дитинства» в епоху середніх віків. Останній розділ — про смерть уявну та реальну: як сприймали смерть, як готувалися до неї, як переживали її, на що чекали опісля? На окрему увагу заслуговує здійснений Стефанією Демчук аналіз іконографічних мотивів —

славнозвісного «Danse macabre» та «Зустрічі трьох живих і трьох мертвих». Між цими двома розділами — все життя!

Цікаві кейси обрані для ілюстрації проблем, що їх порушує авторка у другому розділі своєї книжки — «У середньовіччі сексу не було? Кохання, шлюб і родинні взаємини»: судова справа зі звинувачення в лесбійстві, перипетії кохання, напевне, найвідомішої середньовічної пари Абеяра й Елоїзи, щасливий шлюб англійського короля Едварда I — поради від автора «П'ятнадцяти радощів шлюбу»...

Як надавали медичну допомогу й виконували діагностику хвороби, якими були середньовічні лікарі й чи були серед них шарлатани, чи діяли в епоху середніх віків правила гігієни, чи зверталися середньовічні люди до методів недоказової медицини, а також якими косметичними засобами користувалися, та й загалом чи був у середні віки туалетний папір — читач дізнається з третього розділу.

Четвертий розділ «Смачно їсти, смачно пити» ілюструє різноманіття середньовічних дієт, а п'ятий — реконструює траєкторію навчання та професійного шляху т. зв. «білих» і «синіх комірців». Шостий розділ «Різдво, Великдень і дурні. Історія середньовічних свят» не даремно має в назві «дурнів», адже саме свята якнайкраще розкривають «карнавальну» сміхову культуру середньовіччя і вводять нас в її таємничий «перевернутий низ». А ще пані Стефанія в цьому розділі відповідає на доволі актуальне для сучасних українців запитання: «Різдво. Чому 25 грудня?».

Вміло дібрані ілюстрації, що прикрашають кожен з розділів, чудовий літературний стиль авторки, манера подавати матеріал — легка й водночас науково-ґрунтовна — не можуть не тішити читача. Влучно дібраний епіграф — змальована Сергієм Жаданом картина середньовіччя — відразу пробуджує уяву читача. Під післямовою — переліком книжок «для майбутнього читання» — підпишеться кожен медієвіст.

Тож приємного читання та насолоди від «смачної книжки»...

Вадим Чепіженко, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, керівник Центру антикознавства та медієвістики Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Вступ

ТЕМНЕ ЧИ СВІТЛЕ?

Що таке середньовіччя та як його зрозуміти

*Другий рік місто косить чума.
Не працюють навіть борделі й тюрма.
Скінчився хліб, скінчилась вода.
З культурного життя — лише хресна хода.
Ходимо, кличемо святих отців.
На зворотному шляху підбираємо мерців.
Папське ім'я втрачає силу і міць.
Відьми звільняються з робочих місць.
Сенс ворушити цю каламуть?
Що тут гадати? — Всі й так помруть.
Яка різниця, що скажуть зірки?
Середні віки такі Середні віки.*

Сергій Жадан. «Другий рік місто косить чума...»

«Nomen atque omen[1]», — казав персонаж комедії Плавта «Перс». Щодо середніх віків це твердження також справедливе. У людини десь на підсвідомому рівні закладене бажання ділити власне життя й історію загалом на періоди, щоб віднайти сенс у хаосі пережитого, побачити логіку за випадковостями. Так і італійський гуманіст Франческо Петрарка (1304–1374), відомий своїм коханням до Лаури, назвав добу, що настала після падіння Західної Римської імперії в 476 році, «темними віками» («saeculum obscurum»), розширивши потім цей термін на весь час, до Данте й себе. Він назвав їх так передусім через стан літератури. Занепад класичної латини турбував Петрарку значно більше, ніж загальна якість тодішнього життя.

Інший гуманіст Флавіо Бйондо теж міркував, як Петрарка, визначивши період між V століттям і відродженням класичної мови та літератури як «середні віки» (*medium aevum*). Цю назву ми вживаємо й сьогодні. В інтерпретації Петрарки та Бйондо середні віки були

часом занепаду між двома блискучими епохами — античністю й Ренесансом. Така назва цього періоду виявилася визначальною для його подальшої академічної «кар'єри». Доки в європейську культуру не прийшов романтизм із «Собором Паризької Богоматері» Віктора Гюго чи прерафаелітами, середньовіччя було синонімом релігійного фанатизму, примітивного мистецтва та майже повної відсутності науки. Не вірите — почитайте Вольтера, Руссо й інших просвітників XVII–XVIII століття.

Назва псувала «репутацію» цього періоду аж доти, доки люди втомилися від раціональності та сухості просвітництва. До того ж у суспільстві зростало зацікавлення історією не тільки стародавніх греків і римлян, а й власних країн. Настав час обтрусити пил з батьків-засновників і довести, що національні мови нічим не гірші за латину. Отже, на межі XIX–XX століть музейні колекції нарешті починають поповнювати артефактами доби середньовіччя, а історики мистецтва заново відкривають мініатюри середньовічних манускриптів, живопис братів ван Ейків чи Ієроніма Босха. Середньовічна релігійність та естетика перестають бути спотворенням античних форм і набувають власної ваги.

Утім для багатьох середньовіччя й досі не втратило слави «темних віків». Плавт справді знав, про що писав. Хай як старалися дослідники середніх віків (медієвісти) називати свої праці «світлим середньовіччям», стереотипи все одно виявилися сильнішими. З іншого боку, художня література — від Умберто Еко до Джорджа Мартіна — з різним ступенем наближення до справжньої історії відтворює «живе» середньовіччя, користуючись неабияким попитом.

Коли ж усе-таки починається й закінчується середньовічна доба, хай що про неї думали та писали? Найпоширеніші дати — згаданий вище 476 рік як початок і 1492-й (відкриття Христофором Колумбом Америки) як завершення цього періоду. Отже, середні віки тривали від кінця Римської імперії, що була основою античного світу, до світанку нової, яка принесла відчутні зміни й розпочала так званий Новий час. Звісно, існує купа інших версій. Наприклад, можна розпочинати відлік середніх віків з II–III століть, коли нова релігія — християнство — поширювалася Римською імперією, щоб урешті здобути легітимність у 313 році з Міланським едиктом імператора Костянтина.

Середньовіччя неможливо уявити без християнства, про що ще йтиметься нижче. Закінчити цю добу також можна не межею XV–XVI століть із їхнім Ренесансом, Великими географічними відкриттями та Реформацією, а 1648 роком, коли закінчилася Тридцятилітня війна, визначивши нові кордони держав, або 1789-м — роком Французької революції, яка змінила звичний суспільний устрій — монархію, тобто форму влади, характерну саме для середньовіччя.

Для зручності пропоную прийняти традиційну хронологічну схему, трохи посунувши кінцеву дату. Отже, середні віки тривали з V по XVI століття. Зрештою, для багатьох країн Європи саме XVI століття у всій його протяжності стало часом ламання старих структур і появи нових. Той самий Босх був сучасником Леонардо да Вінчі, залишаючись водночас не ренесансним, а пізньосередньовічним художником.

У межах цих одинадцяти століть виокремлюють такі періоди:

- раннє середньовіччя (V–IX століття);
- розвинене, або високе чи класичне середньовіччя (X–середина XIV століття);
- пізнє середньовіччя (середина XIV–XVI століття).

Період раннього середньовіччя характеризується Великим переселенням народів і формуванням першої імперії на чолі з Карлом Великим, засновником династії Каролінгів. У 814 році він помер, а вже у 843-му за Верденським договором його імперію поділили між трьома синами, що заклало основи державності багатьох сучасних європейських країн (Франції, Німеччини, Нідерландів, Італії тощо).

У цей самий період формується Русь із центром у Києві — держава, консолідована в X столітті новоприйнятим християнством східного обряду, що відразу зробило її частиною візантійського світу. Візантія, утворена на рештках Римської імперії, вважала себе спадкоємицею імператорів, витонченішою та цивілізованішою державою, ніж варварські королівства Західної Європи. Русь мала в собі й західні, і східні риси, балансуючи на цивілізаційному перехресті. Мудра політика шлюбних союзів з візантійськими та європейськими спадкоємцями (згадаймо дочок Ярослава Мудрого) укріплювала статус цієї держави як нового гравця на середньовічній політичній арені та сприяла культурним обмінам. Історія європейського середньовіччя дає

нам змогу усвідомити другу частину самих себе та нашої історії, яка зазвичай залишалася в тіні візантійського спадку.

Високе середньовіччя не даремно також називають класичним. Саме в цей період відбулася низка визначальних подій, за якими ми здебільшого й знаємо добу середніх віків. Передусім це розкол християнської церкви на католицизм і православ'я, так звана «Велика схизма» (1054), а також хрестові походи, які тривали протягом XI–XV століть, зіштовхуючи християнський і мусульманський світ, що, попри ворожість, збагатило обидві культури. І, зрештою, «Чорна смерть» (1346–1353), якою цей період завершується, адже вона змінила не лише економіку та суспільство середньовічних країн, а й саму свідомість, породивши нову культуру та образи.

Пізнє середньовіччя — час розквіту куртуазної культури, поезії трубадурів і вагантів, появи університетів, перфекції схоластики як методу пізнання, опису й пояснення світу, виникнення та розповсюдження станкового мистецтва й нових його жанрів. Нідерландський дослідник Йоган Гейзинга поетично назвав цей період «осінню середньовіччя», яке завершується відкриттям Нового світу, появою іншої релігії (протестантизму), зародженням капіталізму та занепадом феодального ладу.

Якби довелося визначити три характерні ознаки середньовіччя, я назвала б християнство, феодалізм і схоластику. Християнство не тільки стало релігією, яка глибоко увійшла в життя кожної людини цієї доби, а й дало легітимацію монархіям та імперіям, створивши водночас протипаузу світській владі в образі Папи Римського (оскільки ми говоримо про західноєвропейський світ). Канонічне право регулювало відносини середньовічного суспільства разом з римським і місцевим звичаєвим.

Феодалізм прийшов на зміну рабовласницькому ладу Римської імперії. Змінювалися стосунки між власниками землі й тими, хто працює на ній. Основні терміни для розуміння структури тогочасних економічних відносин — сюзерен, васал і феодал. Сюзерен (наприклад, король) наділяв феодалом (він же лен чи ф'єф) підлеглого, тобто васала, на знак вдячності та в обмін на військову службу. Завдання лицаря-васала — за потреби стати під знамена свого сюзерена під час війни, адже середньовічні правителі не мали постійних військ. Феодал можна

було передавати в спадок, але не дозволялося ділити. Зазвичай усе отримував старший син, а для його молодших братів залишався варіант духовної кар'єри.

На землі жили селяни, чий статус варіювався. Існували раби, яких продавали й купували, серви (вілани), яких могли продавати й передавати разом з маєтком, але не індивідуально, та які відробляли повинність на користь своїх феодалів, і вільні селяни (фригольдери), що платили фіксовану ренту за земельний пай, який могли передавати в спадок і ділити. Останні також могли вільно одружуватись і мали право на апеляцію до рішень маєткового (маноріального) суду, який контролював їхній сюзерен. Нюансів усередині селянства насправді було більше, але цей потрібний поділ дає можливість усвідомити загальну картину.

Отже, класичне феодальне суспільство складалося з трьох верств: ті, хто воює (аристократія), ті, хто працює (селянство), і ті, хто молиться (духовенство). Однак із піднесенням міст у період високого середньовіччя структура феодального суспільства зазнала змін. Міста прагнули дістати так зване Магдебурзьке право, що робило їх автономними політичними утвореннями. Утім були й міста, що належали світським або духовним правителям — князям, архієпископам тощо. Міста мали свою аристократію, так званий патриціат, чий статус вимірювався не кількістю землі у власності, а політичною та економічною вагою. Саме в містах із їхньою соціальною мобільністю та заохоченням торгівлі зародився капіталізм.

У цій книжці мені хотілося зануритись у повсякденний світ середньовічної доби, залучаючи якнайбільше джерел, що дають уявлення про свідомість і досвід тогочасних людей від народження й до смерті. Тож я структурувала її не за хронологією, як посібники з політичної історії, де автори переходять від одного володаря до іншого, часто нехтуючи життям інших 99 відсотків населення, а тематично. Географія книжки обмежується західноєвропейськими країнами з фокусом на Франції, Італії та Німеччині, чому сприяла не тільки культурна подібність, а й репрезентативність, кількість і доступність джерел.

Перший розділ цієї книжки присвячено світу середньовічного дитинства, другий — кохання та шлюб, третій — медицині,

у четвертому йтиметься про їжу та напої, у п'ятому — про освіту, у шостому — про свята. Останній, сьомий, розповідатиме про смерть у середньовіччі, реальну та уявну. Деякі герої (наприклад, П'єр Абеляр чи Христина Пізанська) з'являтимуться в кількох розділах, залишивши глибокий слід у різних сферах тогочасного життя.

Книжка не вичерпує всього багатства середньовіччя, та, сподіваюся, дозволить скуштувати від різних його плодів, щоб ви змогли обрати той, що найбільше смакуватиме, яким насолодитесь, коли перегорнете останню сторінку мого скромного доробку.

---

¹ Ім'я завжди свідчить; ім'я — це знак (*лат.*).

Розділ 1

СТРАШНО, ВАЖКО, НЕБЕЗПЕЧНО?

Як жилося дітям у середніх віках

Пеленання Дитяти Ісуса. Франція (XIII століття), Екс-ан-Прованс, Bibliothèque municipale, ms. 15, fol. IXr

Студентів-істориків уже на першому курсі навчають: усі твердження мають підкріплюватися фактами. Найкращі джерела — це не лише ті, що належать епосі, яку досліджуємо, а й інші, написані людьми, що жили приблизно в той самий період. Опосередковані свідчення — наприклад, записи промов звинувачених під час відьомських процесів — мають піддаватися критиці. Формулювання належать самим селянам або містянам чи за них каже писар? Важливо й те, якою мовою все зафіксовано. Якщо латиною, то не варто сподіватися на автентичність висловів і промов, коли ж місцевою, то є надія, що слова передали досить точно.

Із дітьми ситуація така сама, як і з малоосвіченими пізньосередньовічними відьмами: їхнє мовлення майже не фіксувалося, не кажучи вже про мрії, емоції, сподівання. Ми знаємо про середньовічних дітей лише те, що хотіли про них розповісти дорослі — словами чи образами. Деякі скептично налаштовані історики стверджують, що ми взагалі можемо говорити про тодішнє дитинство як конструкт, створений зусиллями теологів, педагогів,

художників. Останні розповідали більше про те, якими хотіли б бачити тогочасних дітей, використовували дитинство як риторичну фігуру для змалювання невинного або нерозумного стану дорослих.

Завдяки поодиноким, хоча й опосередкованим, свідченням ми можемо побачити відбитки середньовічної реальності. Через іграшки, знайдені археологами на місці тогочасних сіл і міст, маємо змогу доторкнутися до справжнього дитинства середніх віків. Почути його також можливо у віршиках і піснях, що вціліли на сторінках манускриптів. Ось так, складаючи, як пазл, уламки дитинства п'ятисотлітньої (а подекуди й більше) давнини, я писала цей розділ.

Що таке дитинство й скільки воно тривало? Вікова періодизація людини

Сьогодні ми визначаємо дитинство як час від народження малюка до його підліткового віку (до 12–13 років). Про середньовічні стандарти ж звикли чути як про жахіття: ранні шлюби (дітей заручали ледь не з колиски), важка фізична праця, пиво та вино як щоденні напої. Ні соків, ні йогуртів — нічого не перепадало тогочасній малечі з продуктів, які сьогодні вважаємо корисною їжею. Невже й справді середньовічні люди вбачали в дітях лише маленьких недолугих дорослих, які не потребують особливої уваги, дієти чи просто турботи?

То коли ж починалося й закінчувалося середньовічне дитинство? Як і в багатьох інших речах, тодішня наука тут покладалася на античність, часто сприйняту через арабські переклади. Люди середньовіччя, як і давні греки та римляни, вважали нерозривно пов'язаними макрокосм (усесвіт) і мікркосм (людину). Саме тому зміни, що переживав усесвіт, мали обов'язково вплинути й на окрему особу. Ключем до аналізу цих змін часто ставали числа. Наприклад, якщо світ створений із чотирьох елементів (вода, вогонь, земля та повітря), то вони мають утворювати й людське тіло, але вже у вигляді рідин-гуморів[2]. Так само, якщо існують чотири пори року, то вони мають бути присутні й у житті людини. Однак, як зауважив Арістотель, на відміну від рослинного світу, що буквально залежить від зміни сезонів, зима і літо, весна й осінь людини визначаються її віком. Отже, за цією логікою,

людське життя також має поділятися на чотири частини. Їхня назва й тривалість змінювалися від одного філософа до іншого. Звісно, не варто абсолютизувати вплив представників так званої «високої» культури на суспільство загалом, однак віднайти в їхніх трактатах певні патерни широкого вжитку, на мою думку, усе-таки можливо.

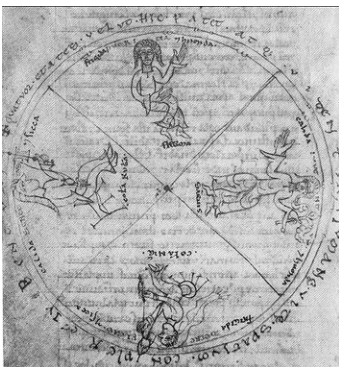
Анонімний «Tractatus de quaternario» (Gonville and Caius College, MS 428) датується XII століттям. Він дотримується поділу життя людини на чотири частини, імовірно, запозиченого з «Ізагогу» («Isagoge ad Tegni Galieni») арабського лікаря IX століття Йоганніціуса (про нього йтиметься в розділі, присвяченому медицині). «Ізагог» переклали латиною наприкінці XI століття, і його відгомін спостерігається майже в усіх трактатах, дотичних до теми людської природи.

«Перший період — юність (*adolescentia*), яка, на думку декого, має теплу та вологу природу й триває від народження до 25 чи 30 років. На думку тих самих, молодість (*iuventus*) має гарячу й суху природу та триває до 45 чи 50 років. Старість (*senectus*) же холодна й суха та тягнеться до 55 чи 60 років. Наступною йде дряхлість (*senium*), за природою холодна й волога, і триває до кінця життя»[3].

Доповнює текст малюнок (fol. 28v), де вікова періодизація людини (*aetas*) зображена у вигляді чотирьох варіантів жінки, адже в латинській мові слово «вік» жіночого роду. Зображення намальоване не надто вмілою рукою (можливо, самого скриптора, а не художника), однак заняття різного віку впізнавані. У верхньому секторі представлено дитинство (*pueritia*), тепле й вологе, яке сидить, схрестивши ноги, піднявши ліву руку. Далі йде молодість (*iuventus*), гаряча та суха, з гілкою в руках, яка, вочевидь, мала вказувати на процес росту й цвітіння в цьому віці. За молодістю в лівому секторі слідує старість (*senectus*), холодна й суха: вона намотує нитку на котушку. Завершує життєвий цикл дряхлість (*decrepitas*), холодна й волога, розміщена внизу, під дитинством. Вона пряде за допомогою прядки та веретена, підсумовуючи в такий спосіб роботу старості. Підписи на малюнку також указують на відповідні певним циклам гумори — флегму, кров, жовту та чорну жовч[4].

Якщо ця чотиричастинна схема ґрунтується на поглядах лікарів, то іншу, яку наводить автор трактату, уклали філософи, зауважує він. Замість чотирьох періодів життя, подібних до пір року, або чотирьох

стихій, мислителі пропонують ще одне магічне (як для піфагорейців, так і для християн) число — сім. Зважаючи на пов'язаність макро- та мікрокосму, логічним видається співвіднесення семи планет і семи періодів життя людини, які перебувають під впливом цих небесних тіл. Ідея, знову-таки, не середньовічна, а запозичена — цього разу в Птолемея, якого якраз тоді переклали латиною. Отже, на думку філософів, людина проходить сім етапів у житті: раннє дитинство, дитинство, юність, молодість, старість, дряхлість і немічність (*infantia, pueritia, adolescentia, iuventus, senectus, senium* та *decrepitas*). Раннє дитинство триває від народження й до чотирьох років і перебуває під впливом Місяця та має холодну й вологу природу. Дитинство (4–14 років) наділене покровительством Меркурія та мінливою природою, що коливається між сухим і вологим, гарячим і холодним (ні риба ні м'ясо, сказали б ми). Юність (до 22 років) керується Венерою та гаряча (тут не заперечиш!) і менш волога. Молодість (до 41 року) суха й гаряча та перебуває під покровительством Сонця. Не дивуйтеся! Сонце й Місяць вважали тоді за планети. Старість (до 56 років) асоціюється з Марсом, вона вже не така гаряча, але все ще суха. Дряхлість (звучить трохи депресивно, триває від 56 до 68 років) перебуває під впливом Юпітера, ще суха, але вже то гаряча, то холодна. Немічність (після 68 років і до смерті) — під покровительством Сатурна, холодна й суха[5].

Gonville and Caius College, MS 428, fol. 28v

Що ж означає це покровительство планет? Місяць передавав людській природі свою непостійність, несформованість, нестабільність. Саме такими сприймали дітей — чимось на зразок

work in progress, незавершеним творінням, чий розум і тіло ще не збалансовані. Лише після чотирьох років Меркурій починає активувати розум дитини, роблячи її придатною до навчання. Юність стає періодом кохання — саме тоді укладалася більшість шлюбних союзів. Сонце молодості вселяло в людину жагу слави та кар'єри, тоді як Марс — бажання встигнути звершити щось велике перед сутінками життя. Юпітер робить старих людей поміркованими та сповненими гідності, а Сатурн своєю чергою «обдаровує» лише слабкістю та поганим характером.

Чотири виявилось найпопулярнішим числом для позначення періодів у житті людини. Саме до нього вдається більшість авторів трактатів і малюнків. Гійом Коншський також звернувся до питання про чотири періоди життя людини у «Філософії світу» («*De Philosophia mundi*», XII століття). Він не лише охарактеризував їх, а й оцінив з погляду інтелектуального розвитку особи. Дитинство (*pueritia*) для нього гаряче й вологе. Надмір флегми призводить до появи шкідливих для ясності розуму випарів, і тому цей вік не підходить для навчання. Однак спожита їжа дуже швидко засвоюється. Наступний період, молодість (*iuventus*) — гарячий, але сухий, тож шкідливі випари виробляються в значно меншій кількості й, відповідно, настає час для навчання. Зрілість (хоча термін Гійома Коншського радше означає «старість» — *senectus*) суха, але холодна (ви ж пам'ятаєте про шкідливість флегми?). Саме тому пам'ять ще сильна, проте тіло починає слабшати. Останній період життя — дряхлість (*senium*), холодна й волога, тож і пам'ять слабшає, і людина ніби повертається розумом у дитинство.

Псалтир Робера де Ліля (1310), from Arundel 83, f.126v

Траплялися й інші поділи, також часто представлені у вигляді малюнків (*rotae*), що нагадували колесо Фортуни. На мініатюрі з Псалтиря Робера де Ліля (1310) ми бачимо колесо, поділене на десять секторів, кожний з яких проілюстрований сценкою-уособленням певного віку людини з текстом по контуру. Усе починається з немовляти на руках у матері, яке гріється перед вогнищем і ніби каже: «Я сумирне й покірне, живу на чистому молоці». Надалі сценки переплутані, але текст дозволяє відновити задуманий порядок. Після немовляти бачимо старшу дитину з вагами в руці та підписом: «Я ніколи не спотикнуся, моє життя врівноважене». Потім перед нами постає юнак, який поправляє волосся, дивлячись у ручне люстерко («Життя, гідне світу, проходить перевірку дзеркалом»). Наступний образ демонструє молодого чоловіка на коні із соколом, бо, як прояснює підпис, уже «не віддзеркалення, а саме життя приносить насолоду». «Я — король, правлю світом, увесь світ мій», — стверджує чоловік із короною та на троні. Після цього життя поступово втрачає яскравість, що добре ілюструє чоловік із ціпком: «Я беру для себе ціпок, бо вже на порозі смерті». Далі не краще — чоловік уже покладається не лише на ціпок, а й на дитину: «Дряхлію, смерть на мене чекає». Наступна ілюстрація показує старого вже в ліжку, а лікар споглядає уржарій (спеціальну скляну посудину) із його сечею: «Слабшаю, починаю спотикатися». На жаль, медицина не допомогла,

і замість нашого героя постає священник, що служить заупокійну месу. «Я думав, що ще поживу, однак життя мене надурило», — констатує нещасний. Усе завершується труною та словами: «Я став порохом, життя надурило мене». Отже, фактично життя людини пройшло вісім етапів, адже протягом двох останніх вона вже не суб'єкт, а радше об'єкт дій.

Що ж ми дістаємо від цих різнорідних свідчень? Дитинство триває десь до 14 років, організм перебуває в процесі становлення й тому не вирізняється стабільністю. Розум дитини так само ще слабкий і несформований, але приблизно в сім років набуває потрібної для навчання гостроти. І, що важливо, ці тексти й образи демонструють, наскільки відмінними від дорослих вважали дітей. Ні лікарі, ні філософи чи теологи, чиї голоси особливо сильні в середньовічних текстах, не сприймають дітей як маленьких дорослих — радше як особливий період в житті людини, що потребує дбайливого ставлення та турботи.

Народження дітей та їхнє вигодовування

Зараз мало хто сперечатиметься, що дієта малюка починається ще до його народження: усе, що їсть і п'є вагітна жінка, так чи інакше позначається на дитині в її утробі. Середньовіччя, безумовно, мало свої уявлення про це. Деякі з них нас шокують, інші змусять усміхнутися, проте трапляються й такі, що нагадують сучасні рекомендації. Що казати про дивні забаганки вагітних, зафіксовані вже тоді! Навіть через шість століть це лишається приводом для жвавих дискусій.

Середньовіччя довгий час черпало уявлення про дієту для вагітних із творів Гіппократа, зокрема з його трактату «Про хвороби жінок». Давньогрецький лікар описав усім відомі симптоми вагітності й те, як вони змінюють раціон майбутніх матерів: «Коли жінка вагітна, вона повністю блідне, тому що найчистіша кров щодня сочиться з її тіла й опускається до плода, а плід росте в ній. У її організмі стає менше крові, ніж потрібно, вона бліда й під час вагітності завжди бажає дивної їжі. Навіть у невеликій кількості їжа змушує її відчувати нудоту

та нездоров'я, і жінка слабне, оскільки кількість крові зменшується»[6].

Також Гіппократ увів певні харчові табу. Він застерігав від споживання занадто гострої, кислої та важкої для травлення їжі, адже це могло спровокувати викидень поряд з недоїданням і переїданням.

Дивні харчові забаганки, поповнення кількості крові в організмі та небезпечність гострої чи важкої їжі — саме такі основні тренди дієти для вагітних середньовіччя успадкувало від античності. Один з ранніх порадників для жінок загалом і вагітних зокрема з'явився в межах найвідомішої в середніх віках Салернської школи медицини. Ідеться про трактат «Про стани жінок» («*Liber de Sintomathibus Mulierum*», XI століття) — частину найавторитетнішої збірки середньовіччя про жіноче здоров'я «Тротула». У ньому окремий розділ має назву «Про режим для вагітних» («*De Regimine Pregnantium*»).

Найперше авторка трактату застерігає: «Відзначте: коли жінка на ранньому терміні вагітності, не варто, щоб у її присутності згадували речі, які вона не зможе отримати, бо якщо їх забажає, а їй не дадуть, це може спричинити викидень. Однак якщо жінка забажає глини, чи крейди, чи вугілля, то нехай їй приготують бобів із цукром»[7].

Якщо перші латинські трактати призначалися для акушерок, то пізніші (XIV–XV століття), написані народною мовою, адресувалися звичайним людям, не втаємниченим у лікарську справу. Звідси — доступність викладу й конкретність рекомендацій. Своєю кількістю та розповсюдженістю трактати «Regimen» для вагітних завдячують не в останню чергу «Чорній смерті», яка лютувала в Європі в 1350-х. Тоді всі, як ніколи, піклувалися про виживання мам і їхніх дітей. Одним із таких трактатів (і дуже популярним) став астрологічно-медичний «Regimen sanitatis» (1429) німецького ченця Генріха Лауфенберга. У ньому, окрім гіппократівських порад уникати важкої або сирої їжі, переїдання чи спраги, можна було зустріти розширений перелік бажаних продуктів — телятина, козенята, дичина, курятина, куріпки, некруто зварені яйця тощо[8].

Звідки ж такі точні знання про потрібну для вагітних дієту? Чому вона завжди містила цукор і м'ясо птиці? Тут варто згадати уявлення Гіппократа, значною мірою запозичені середньовічними медиками. Згідно з ними, вагітна жінка втрачає багато крові, якою живить плід.

Саме тому дієта мала компенсувати нестачу доброї крові. Птиця, цукор і м'ясо молодих тварин, відповідно до гуморальної теорії, сприяли продукуванню цього гумору в організмі.

Чи терпіли тогочасні чоловіки забаганки та дієти дружин? Важку долю тих, хто марно намагався вдовольнити гастрономічні примхи своїх вагітних жінок, із сумнівним за сьогоднішніми стандартами гумором описує один з найпопулярніших сатиричних творів середньовіччя «П'ятнадцять радощів шлюбу» (кінець XIV — початок XVI століття). «Це також буде чудом, — стверджує автор, — коли йому (чоловікові. — *Прим. ред.*) вдасться знайти їжу, що сподобалася б їй (дружині. — *Прим. ред.*), зазнавши, однак, багатьох труднощів, щоб знайти й купити це. Адже таке трапляється нерідко — чи внаслідок різноманіття їжі, яку вона вимагає, чи через розпещеність її існування, чи, можливо, просто тому, що жінка знуджена повсякденною їжею. Тоді вона втрачає апетит, стає розбірливою та вимагає нових екзотичних страв»[9].

Утім навіть вчасно знайдений делікатес не гарантує чоловіку вагітної жінки спокою, запевняє автор «П'ятнадцяти радощів шлюбу» та розповідає жалісну історію. Якось чоловік після цілого дня, проведеного в дорозі через харчові забаганки дружини, повертається додому й там з'ясовує, що вона почувається погано, адже нічого не їла, поки його не було поруч. Він у розпачі питає: «Люба, чого ж ти не попросила слуг зробити тобі того доброго бульйону із зацукрованої курки?». У відповідь жінка пояснює, що вони так не вміють готувати, бо лише чоловік варить його правильно. Бідоласі не залишається нічого іншого, як після важкого дня готувати дружині той бульйон[10].

«Я сумірне й покірне, живу на чистому молоці» — пам'ятаєте ці слова з мініатюри Псалтиря Робера де Ліля? Вони вказують на основу дієти немовляти — материнське молоко. Проте цей природний процес мав для середньовічних жінок і негативні наслідки, підтверджені біоархеологічними даними. У віці 32–35 років жіночі кістки ставали крихкими через постійне виведення кальцію з організму, яке не могла компенсувати здебільшого вкрай скромна дієта[11]. Якщо зважати на той факт, що діти народжувалися одне за одним, то протягом приблизно десяти років жінка не переставала годувати грудьми, тож відсутність у середньовіччі вітамінних комплексів для вагітних могла

стати вироком для багатьох матерів. За даними кладовища Гілдхол Ярד у Лондоні (кінець XI–XII століття), більшість дорослих скелетів у віці 26–35 років (пік фертильності) належала саме жінкам[12].

Коли ж відлучати дитину від грудей? Достатньо написати про це пост у соцмережі, щоб розпочати новий етап «великої молочної війни». Археологічні дані щодо середньовічної доби, утім, абсолютно однастайні: дітей відлучали у віці до двох років (найчастіше у 12–18 місяців), що відповідає періоду повного прорізування більшості зубів у малюка. Коли ставалася ця знаменна подія, звичайна «доросла» їжа мала поступово входити до дитячого меню.

Прикорм починався в 7–9 місяців із появою в малюка перших зубів. До молока матері чи годувальниці немовля додатково отримувало м'яку суміш із борошна, молока та яєць і панаду — розмочений у бульйоні хліб з маслом чи олією[13]. Каші, хліб з маслом і грюель (про нього читайте далі в розділі про їжу) — типові продукти раннього дитячого раціону, який, за свідченнями археологів, був біднішим на білки, ніж у дорослих.

Трактат Вальтера Біббесворта (XIII століття) радить давати *juvene enfaunt*, тобто дворічній дитині, коли вона просить або «коли ви вже не маєте молока», шматочок хліба вранці, яйця — на вечерю[14], до того ж тільки жовток. Білок як флегма, вочевидь, вважався шкідливим для нестабільного дитячого організму[15]. Окрім того, можна було давати яблука, очищені від шкірки та серединки.

«Дитячими» вважалися й ті страви, які кулінарні книжки радили хворим, — наприклад, бланманже чи ячмінний відвар. З гуморального погляду страви для дітей мали бути теплими та вологими, що сприяло продукуванню доброї крові. Мигдальне молоко, курка, цукор — основа бланманже — ідеально відповідали цим критеріям. Саме так, вам не почулося. Цукор у середньовіччі вважався корисним і для дітей, і для дорослих, проте його ціна, яку легко можна було порівняти з вартістю золота, ставала на заваді для сімей зі скромним прибутком.

Найбільші зміни в раціоні малюків ставалися, вочевидь, між чотирма й вісьмома роками. Аналізуючи рештки тіл з поховання біля Кентербері, археологи встановили, що в цьому віці діти починали споживати більше м'яса, частіше проводячи час у дорослій компанії[16]. Залучення до світу дорослої їжі завершувалося в шість-

вісім років, коли хлопчики й дівчатка починали працювати, тобто виконувати нескладні завдання за межами дому, допомагаючи батькам у господарстві або ремеслі. Сліди на емалі вказують, що основою дитячого раціону була вже «жорстка», абразивна їжа[17].

Як щодо напоїв? Чи справді середньовічні діти вживали алкоголь? Медичні рекомендації вказують, що це могло траплятися, хоч і не зовсім так, як ми собі уявляємо. Німецький лікар Бартоломеус Шерренмюллер у 1493 році радив: «Коли надходить час і малюку виповнюється пів року чи рік [...] годувальниці слід якомога скоріше відлучати його від вина. Вона має дати йому чистої води або з медом, щоб пити, і якщо не зможе відлучити дитину від вина, то повинна давати їй біле, легке, добре розведене водою»[18]. Цей чудний пасаж формує наше уявлення про вигодовування навіть найменших крихіток за допомогою розведеного водою вина, без якого однорічна дитина вже не могла уявити свого існування, як і без молока годувальниці. Шерренмюллер представляв загальну медичну думку, що вино разом з молоком не зашкодить малюку. Беручи до уваги алкоголь, який дитина до того ж споживала з молоком матері або годувальниці, це було не таке вже й мале навантаження.

Однак не всі приймали це твердження, успадковане від Гіппократа чи Галена. Зокрема Рамон Люль у трактаті «Doctrina pueril» (1274–1276) зауважував, що надто міцне вино, випалюючи гумори та вдаряючи в голову, руйнує природне тепло, вкорочуючи дитині віку[19]. Так само й Егідій Римський, його сучасник, виступає проти введення в раціон малюків вина, бо вони від цього хворіють і ризикують підхопити проказу[20].

Згаданий вище Генріх Лауфенберг у трактаті «Regimen sanitatis» заявив, що вважає молоко найкращою їжею, проте якщо дитина хоче пити вино, то варто давати їй його потроху, однак лише зрідка й добре розведене водою[21].

Споживання дітьми пива не стало предметом обговорення в трактатах шановних лікарів. Пиво, не будучи настільки престижним напоєм, як вино, ніколи не мало достатньо високого статусу для згадки в наукових працях, які передусім призначалися для читання аристократією. Однак це не свідчить про те, що діти не вживали пива. Зрештою, так зване столове пиво, чия міцність обмежувалася одним-

двома відсотками алкоголю, іноді було кращим вибором, ніж тогочасна вода.

Незважаючи на різність думок щодо споживання дітьми алкоголю, усі лікарі й теологи погоджувалися, що такий напій має бути добряче розведений водою. Так само не йшлося про міцне вино чи пиво. Чи радив би хтось таке сьогодні? Дуже сподіваюся, що ні. Утім то було середньовіччя, і люди тоді виживали, як могли!

Іграшки та ігри

Якщо вам доводилося стикатися з дітьми, то можете уявити, яку проблему становить дослідження їхніх іграшок з однієї простої причини: завдяки невтомній дитячій цікавості ці речі швидко ламаються. Довговічності не сприяли й матеріали, з яких виготовляли забавки. Різниця між іграшками дітей із заможних і бідних родин була мінімальною. Дерево, біла глина, тканина, шкіра — саме ці органічні матеріали найчастіше використовували для виготовлення цих речей. Усі, хто колись цікавився археологією, добре знають, наскільки погано все це зберігається за звичайних умов. Саме тому дослідникам часто доводиться звертатися до візуальних джерел у пошуках відповідних зображень.

Брязкальця, мабуть, стали першими іграшками для дітей. Складно сказати точно, коли вони з'явилися. Мені до душі грецька свинка-брязкальце з колекції Гетті, яку датують III століттям до н. е. Вона виготовлена з теракоти, тобто обпаленої, але не глазурованої глини. Звісно, тарахкотіння у свинки в животику мало розважати маля, але водночас і відлякувати злих духів, адже, на жаль, дитяча смертність була високою не лише в середньовічні часи. Справжніх свиней приносили в жертву грецьким хтонічним богиням Деметрі й Персефоні, які в обмін на це мали захищати дітей[22]. Свинка як традиційна форма брязкальця мала справді довге життя. Інші зразки такої іграшки датуються I–II століттям (археологічний музей Університету Джона Гопкінса, Балтімор, США) та II століттям (колекція музею Метрополітен у Нью-Йорку).

Свинка-брызкальце (III століття до н. е.), колекція Гетті, Лос-Анджелес

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

BOOK2GO
ЕЛЕКТРОННІ КНИГИ

КУПИТИ